

PRESENTAN

U NOJOCH KAYIL K'ÁA'NÁAB *Orcinus orca*

Le ba'alche'a' u jach nojochil kaayil ti' k'áa'náab (u áalil yéetel u chowakil) ti' le láak'tsilo'ob ba'alche'obo' ku báabo'ob. Yaan kex lajun túul u múuch' ti' nojoch kayil k'áa'náab ku kaajtal'o'ob ti' tuláakal tu'ux' ti' yóok'ol kaab u k'áaba'ob ekootípos. Nojoch kayil k'áa'náab táan u kiimil yo'osal k'ak'as ba'alo'ob ku púulul ichil ja', yaan k'iine' ku baak'kubao'ob ti' u k'áanil chuuk kay wa ku chuuklo'ob ti'al ts'áabil cha'anbil ti' u kúuchil tu'ux u cha'antal ba'alche'ob ku kuxtal'o'ob ichil ja'.

FICHA TÉCNICA

Reino: Animalia
Filo: Chordata
Clase: Mammalia
Orden: Cetacea
Suborden: Odontoceti
Familia: Delphinidae
Género: *Orcinus*
Especie: *O. orca*

U kúuchil u kuxtal: Tuláakal tu'ux: ku yaantal ti' tuláakal k'áa' náab ti' xaman u ja'ailo'ob jach siis tak ti' x no'ojol.

Janal: Ku jantiko'ob ba'alche'o'ob chowak yéetel bek'ech u xuul, ba'alche'o'ob ya'ab u k'abo'ob, kayo'ob, ja'il áak, ja'il ch'íich' yéetel u jeel ja'il ba'alche'o'ob.

Ts'oonil: Leti'e' u xuulil ts'oon, leo'sale' mina'an máax jantiko'ob.

Xiit'ilo'ob: xiibil ba'alche' tak 13 ja'abo'ob; xchu'úupil ba'alche' 6 wa 10 ja'abo'ob.

15-18 wiinalo'ob
u xuul u yo'om yéetel suuk u siisik u mejnil kaada 5 ja'abo'ob

Jun
p'éel ja'ab ku ts'áaik chu'uch, chen ba'ale' u mejnil ku yaantal naats' ti' kex ka'a p'éel u ja'abil u kuxtal.

U xchu'úupil
ba'alche' ku ts'o'okol u tséen tak 40 ja'abo'ob.

BIX U BIIN U KUXTALO'OB

1860: Tu ya'alaj bix u jela'anil *Orcinus*, tu ka'a ts'oolaj le ba'alche' jeela' bey *O. orca* (Linnaeus, 1758).

1972: ku jo'osal u ju'unil ti' u kaajal ts'uulo'ob tu'ux ts'íiban bix kun kananbil ba'alche'o'ob ku chu'uch'o'ob.

1982: A'alabij tumen u múuch' ku kanantik tuláakal masamo'ob yóok'ol kaab ma' un páajtal u chuukul *Orcinus orca*.

1991: Ts'áabil ti' u múuch' meyajil ba'alche'o'ob mán u kaajo'ob ti'al ma'a u xuululo'ob yóok'ol kaab.

1992: Yaanchaji' u a'almaj t'aanil, NOM-059-SEMARNAT, tu'ux tuláakal masamo'ob ts'aabo'ob yáax ti'al kananbilo'ob.

1997: Yaanchaji' u tsoolbij oochel cha'anil ti' kaalipoornia yéetel u xeet'il u chik'tiin ti' Meejikooe'.

2017: U múuch' meyajil ti' k'áax yéetel ba'alche' (IUCN) tu taakpajkunsaj *Orcinus orca* ti' u tsoolbij k'áaba'ob chak bey mina'an ya'ab u nu'uksaji'.

2020: ku ts'áabal ojéeltbil yaan u tumbenil múuch nojoch kayil k'áa'náab ti' u jeets'el chúumukil meejikano.

BAAK'ALIL
Yaan k'iine' ku baak'al, wa ma' un páajtal u jok'ol ti' le jal ja'o', ku kiimil, ku buulul.

MÁAK
Chen yo'osal u chuukik wa chen ti'al u k'aalik cha'anbil cha'anbil.

K'ASKUNAJ
Ku k'askunsaj tumen k'ak'as ba'alo'ob ku púulul ichil ja', lelo'oba' ku p'aatal tu winkilo'ob ku ts'áayik k'ooja'anil ti' masam.

Traducido por Victoria Isabel Cab Chan a la lengua maya.

CRÉDITOS:
Aurora Pimentel Tovar, Laboratorio Marino virtual, Mares Mexicanos
Emerelda Morales Domínguez, CICESE
Ómar Valencia Méndez, CICESE
Rebeca Granja Fernández, CUCBA, Universidad de Guadalajara

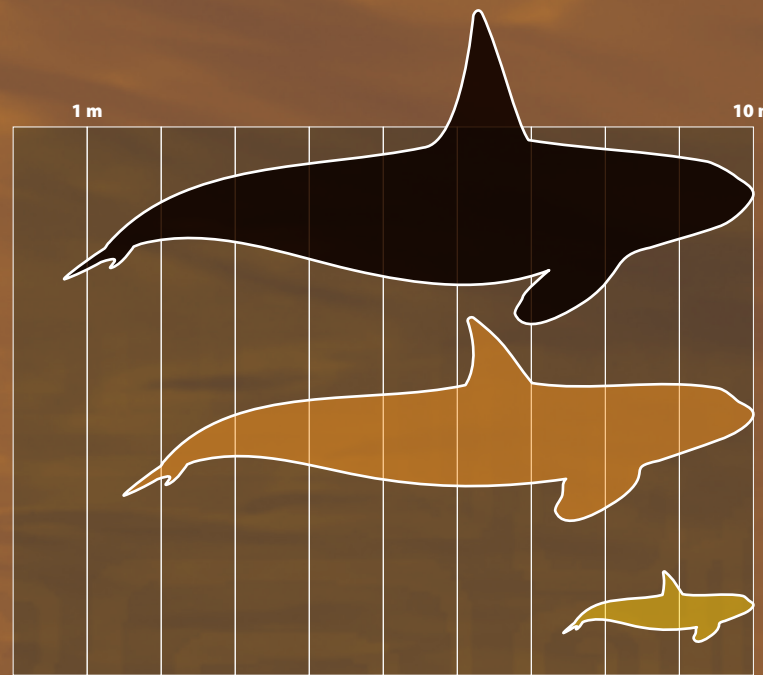
FUENTES:
• Esteban et al. (2016). Conservation status of killer whales, *Orcinus orca*, in the Strait of Gibraltar. *Advances in marine biology*, 75: 141-172.
• Ford J.M.B. (2009). Killer Whale: *Orcinus orca*. En: Perrin, W.F., Würsig B. & Thewissen J.G.M. (Eds.). *Encyclopedia of marine mammals*. 2nd Ed. Academic Press.
• Marino et al. (2020). The harmful effects of captivity and chronic stress on the well being of Orcas (*Orcinus orca*). *Journal of Veterinary Behavior*, 35: 69-82.
• Natika et al., (2022). Feeding characteristics and prey profitability in five breeding feeding killer whales (*Orcinus orca*) in northern Norway. *Marine Mammal Science*.

dPV. MARZO 2023

XOOKIL WÍINKLIL

Yaan u jela'anil ichil le ba'alche'a', tumen u xiibil ba'alche' yaan k'iine' ku p'aatal jach nojoch ti' le xchu'úupil ba'alche'a'. Lela' jach chika'an ti' u nojoch xiik'il paach.

ku kuxtal tak:
xchu'úupil ba'alche':
46 – 50 ja'abo'ob
xiibil ba'alche':
30 – 38 ja'abo'ob

KU NOJOCHTAL TAK:
5.8 - 6.7 meetroso'ob ti' u xiibil ba'alche'
U xuul u nojochtal U ts'íibanil: **9.2 meetroso'ob**

4.9 - 5.8 meetroso'ob xchu'úupil ba'alche'
U xuul u nojochtal U ts'íibanil: **8.5 meetroso'ob**

2.5 meetroso'ob ti' u mejnil

U AALILO'OB:
5,000 u aalil ti' u xiibil ba'alche'
U xuul u aalil ts'íiba'anil: **9,000 u aalil**

3,600 u aalil ti' u xchu'úupil ba'alche'
U xuul u aalil ts'íiba'anil: **4,700 u aalil**

U aalil ken sijik: 200 u aalil

55.5 tu'uk'
kootil ti' lat'ab k'iin u jach sáeba'an ts'íiba'anil ti' u xiibil ba'alche'

8-13 tu'uk'
kootil ti' lat'ab k'iin ts'íiba'an ku péek.

U KÚUCHIL U KUXTAL

U nojoch kayil k'áa' náab ku yaantal ti' tuláakal k'áa' náab, chen ba'ale' jach ki' u yu'ubko'ob siis ja' bey u ja'ail Antártida, Noruega yéetel Alaska.

Ti' Meejikooe' jéel u páajtal a wiliko'ob ti' k'áa' náab ti' paciipiiko yéetel ti' Golpoo ti' káalipoornia, tumen te'elo' u k'aas siisil le ja'o', ya'ab ba'al ti' janbil yaanti'.

SUUKIL KUXTAL

Ti' mejen múuch' ti' xchu'úupil ba'alche' ku máano'ob, yaan k'iine' tak.

20 U TUULO'OB
ichil jun wa ka'a p'éel láak'tsilo'ob sijiko'ob yéetel jun p'éel bisbal jach ma'alob.

U K'A'ANANIL

Tuméen u xuulil ts'oon, u nojoch kayil k'áa' náab ku yáantik u pets' u láak' ba'alche'ilo'ob ja'.

U TS'ÁA SAJKIL